

Krieg und Nachkriegszeit in den Tagebüchern von Josef Knossalla (1878-1951), Pfarrer von Radzionkau, Aschendorff Verlag 2015, ss. 144

Kilka miesięcy temu wpadła mi do ręki książka napisana przez ks. Ireneusza Celarego – pracownika Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach (obecnie profesora tytularnego), pt.: *Krieg und Nachkriegszeit in den Tagebüchern von Josef Knossalla (1878-1951), Pfarrer von Radzionkau*, Aschendorff Verlag 2015, ss. 144. Nie zwróciłem na nią początkowo większej uwagi, zaprzątnięty innymi problemami wydawniczymi, jednak indagowany przez znajomą historyczkę na jej temat, postanowiłem uważniej jej się przyjrzeć.

Publikacja ks. Ireneusza Celarego wyszła jako 24. tom w serii „Arbeiten zur schlesischen Kirchengeschichte”, wydawanej przez Institut für ostdeutsche Kirchengeschichte, z siedzibą w Regensburgu. Instytut Niemiecko-Wschodni dba o popularyzację historii, zwłaszcza Kościoła, na terenach byłych Niemiec. I chwala mu za to, gdyż do obiegu niemieckiej, ale i polskiej historiografii wchodzi wiele cennych pryczyneków naukowych. Ks. Józef Knosala to bardzo ciekawa postać spośród kleru śląskiego – proboszcz w Radzionkowie, który miał to szczęście lub raczej nieszczęście zetknąć się z powojennym wojewodą gen. Jerzym Ziętkiem. Podobno przed wojną, gdy Jerzy Ziętek był burmistrzem w Radzionkowie, jak głosi legenda, mieli wspólnie grać w skata. Józef Knosala należał do tej grupy księży śląskich, których polityka specjalnie nie interesowała. Był bardziej duszpasterzem i – zwyczajem śląskich księży – także społecznikiem. Znał doskonale język niemiecki, interesował się historią regionalną, napisał kilka publikacji historycznych po polsku i niemiecku, z których *Parafia Radzionkowska. Jej dawniejsze i dzisiejsze stosunki* (Katowice 1926); *Bielszowice, Kończyce, Pawłów. Historyczny zarys* (Katowice 1928), *Geschichte der Stadt Hindenburg OS.* (Katowice 1929), *Das Dekanat Beuthen OS. in seinen schlesischen Teil* (Katowice 1935) należą nawet współcześnie do części cytowanych. Kuria Biskupia w Katowicach w okresie międzywojennym nie miała wątpliwości, że należy on do duchowieństwa o polskich przekonaniach. Nie uchroniło go to, mimo protestów biskupa katowickiego Stanisława Adamskiego, przed przymusowym wysiedleniem w 1946 roku. Jego biogramy znajdziemy w kilku słownikach regionalnych i ogólnopolskich, w tym: *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. J. Pater, Katowice 1996; *Leksykon duchowieństwa represjonowanego*, t. 1; *Słownik duchowieństwa diecezjalnego, zakonnego i siostr zakonnych represjonowanych w Polsce w okresie rządów komunistycznych w latach 1944-1989 (diecezja katowicka)*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa represjonowanego w Polsce w latach 1945-1989 – problemy metodologiczne*, Warszawa 2000; J. Mandziuk, *Knosala (Knossalla, Knosala) Józef*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 6, Warszawa 1983. Postać to więc z pewnością godna upamiętniania. Ks. prof. Ireneusz Celary postanowił przybliżyć czytelnikom niemieckim jego dramatyczne dzieje, a zwłaszcza okoliczności jego przymusowego wysiedlenia. Nie będę zajmować się treścią tej publikacji, to jest bowiem temat na odrębne omówienie, chciałbym raczej zwrócić uwagę na warsztat pracy, jakim posłużył się autor przy jej pisaniu. Od wielu lat zmagam się na seminarium magisterskim z historią Kościoła z metodyką pracy naukowej studentów, którzy pragną napisać

poprawnie pracę dyplomową i stale spotykam się z tym samym problemem, czy i jak należy cytować w swojej pracy dorobek innych autorów. Współcześnie, z uwagi na nowe nośniki informacji naukowej, problem właściwego korzystania z czyjzegoś dorobku jest bardzo na czasie. Po wynalezieniu komputera oraz internetu korzystanie z utrwalonych na nośnikach elektronicznych informacji stało się problemem powszechnym. Dotychczas nośnik informacji, czyli książkę, trzeba było wziąć fizycznie do ręki, przeczytać, zrozumieć, a wynik tej refleksji włączyć wraz z odpowiednim przypisem do swojego opracowania. Obecnie niektórym wydaje się, że wystarczy po skanowaniu jakiegoś fragmentu pracy na zaznaczonym tekście kliknąć Ctrl+C i jednym ruchem Ctrl+V potrzebne zdanie (akapit) wkleić do swojej pracy. Zdarza się często, iż ktoś przy takim korzystaniu z czyjzegoś dorobku zapomni o dodaniu przypisu wskazującego źródło pochodzenia informacji. Jeśli to jest jednorazowy przypadek (zdarza się!), to jeszcze może nie tragedia, chociaż z pewnością początek złych przyzwyczajęń, który może skończyć się totalną kompromitacją, a nawet procesem karnym.

Jaką metodę obrał autor biografii ks. Knosały? Praca skromna objętościowo imponuje kwerendą dokonaną w wielu archiwach polskich (8), a nawet w jednym zagranicznym (Koblencja). Swego czasu zajmowałem się dziejami Kościoła na Śląsku w okresie okupacji niemieckiej, stąd archiwa polskie i kilka istotnych zagranicznych są mi znane. Z podziwem patrzę na kwerendę poczynioną przez ks. Ireneusza Celarego w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach. Pierwsza grupa archiwaliów to Akta Personalne wzmiankowanych w publikacji księży śląskich:

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach/Archiv der Erzdiözese Kattowitz (AAKat): APr, Sig. 5-6, 31, 42, 54, 59, 61, 66-67, 69, 109, 115, 121, 140, 146, 149, 176, 203, 216, 228, 303, 310, 320, 340, 343, 354, 373, 374, 389, 404, 411, 437, 441, 450-453, 454, 470, 475, 497, 498, 505, 511, 551, 570, 584, 600, 606, 623, 624, 678, 680, 693, 766, 825-827, 836, 839, 841, 849, 859, 867, 870, 881, 936, 954.

Zapis bibliograficzny w książce ks. Celarego powyższych akt jest standardowy i wygląda następująco:

Przypis: AAKat, APr 498; Mathea (Mateja) Karl (1886-1964), in: *Słownik biograficzny duchowieństwa*, s. 246-247.

Ważny czytelnik, patrząc na przypisy dotyczące osób, zwraca uwagę na miejsce kwerendy i ma prawo sądzić, że autor dotarł do Archiwum (patrz wyżej), zajrzał do akt personalnych i po lekturze zacytował źródło, jednocześnie kierując czytelnika (in:) do biogramu opublikowanego w *Słowniku biograficznym*.

Co sugerują natomiast następujące pozycje w Bibliografii:

ARZ, Sig. 141, 156, 163, 180, 949, 987.

AAKat, Statystyka, Bd 2, Bericht 1942 (s. 100) lub: AAKat, Władze niemieckie, Bd 2, Adamski do Bertrama 4.02.1941, Folge, 205 (s. 100)?

Wymienione wyżej odnośniki sugerują, że autor zaznajomił się z Aktami Rzeczywymi w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach o sygnaturach 141, 156 itd., zajrzał do nich, włączył do swojej pracy znalezione w nich informacje i oznaczył źródło pochodzenia odpowiednim przypisem. Książka na temat ks. Knosały została opublikowana w 2015 r. Trzeba założyć, że autor materiały do swojej publikacji zbierał co najmniej przez dwa lata, bo tyle mniej więcej czasu potrzeba na przygotowanie i napisanie książki. Otóż należy zauważyć, że tuż po 2000 r. Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach ujednoliciło sygnatury akt rzeczowych oraz akt specjalnych. Wszystkie Akta Rzeczone w Archiwum Archidiecezjalnym w Katowicach otrzymały ciągłą sygnaturę, w tym także woluminy: Statystyka, Władze niemieckie i pozostałe. Autor publikacji o ks. Knosale w jednym przypadku odwołuje się do Akt Rzecзовych ponumerowanych, a w innych

przypadkach do akt posiadających stare sygnatury, sprzed 2000 r., co nasuwa podejrzenie, że korzystał z innych niż archiwalne źródła informacji.

Jakie nasuwają się wnioski? Ks. profesor Ireneusz Celary, pracując nad biografią ks. Knosały, nie był ani razu w Archiwum Archidiecezjalnym, co można sprawdzić w dokumentacji odwiedzin w archiwum. Jak wiadomo, każda wizyta w archiwum, każde zajrzenie do akt potwierdzone jest dwukrotnie: wpisem do księgi odwiedzin oraz do metryczki każdego otwartego przez czytelnika woluminu. Nie ma śladu jego pobytu w archiwum od 2000 r. Skąd zatem pochodzą przypisy? Przypisy wzmiankujące bezpośrednio źródło pochodzenia: Archiwum Archidiecezjalne (AAKat) zostały skopiowane z publikacji: Jerzy Myszor, *Stosunki Kościół–państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939-1945, Katowice 2010*², a przypisy z akt personalnych pochodzą ze *Słownika biograficznego duchowieństwa (archi)diecezji katowickiej 1922-2008*, Katowice 2008 lub z *E-ncyklopedii wiedzy o Kościele katolickim na Śląsku* (www.encyklo.pl). Autor książki o ks. Knosale nazwę Archiwum, które przed 1992 r., czyli przed powstaniem archidiecezji posiadało nazwę AKDK: Archiwum Kurii Diecezjalnej w Katowicach, zastąpił nową: AAKat: Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach. Podobnie ma się sprawa z sygnaturami. W swojej książce ks. prof. Ireneusz Celary przywołuje w przypisach stare sygnatury, które po 2000 r. uległy modyfikacji. Kopiuje z książki *Stosunki Kościół – państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939-1945*, która miała dwa wydania (1992 i 2010); to drugie bez zmiany aparatu krytycznego.

Zależność przypisów między dwiema cytowanymi publikacjami jest następująca. Podaję tylko kilka wybranych przykładów:

Celary, <i>Krieg und Nachkriegszeit in den Tagebüchern von Josef Knossala...</i>, Aschendorff 2015	Myszor, <i>Stosunki Kościół–państwo...</i>, Katowice 2010
Przypis nr 228: APK, OPK 230. Nadprezydent (ref. Ia 2), [lipiec 1941]: „[...] sprawy komisarycznego zarządzania majątkami należy powierzyć partii”, k. 22	Przypis nr 778: APK, OPK 230. Nadprezydent (ref. Ia 2), [lipiec 1941]: „[...] sprawy komisarycznego zarządzania majątkami należy powierzyć partii”, k. 22
Przypis nr 380: APK, OPK Mildner do Brachta 22.12.1942, Folge, 27	Przypis nr 372, s. 117: APK, OPK 241, Mildner do Brachta 22.12.1942, k. 27.
Przypis nr 382: APK, OPK 421, GAU-Anordnungsblatt Kattowitz 28.06.1941, Folge, 1/14, Anordnung A 28, (poufne)	Przypis nr 342, s. 117. APK OPK 421, GAU-Anordnungsblatt Kattowitz 28.6.1941, Folge, 12/14, Anordnung A 28, (poufne)
Przypis nr 382, AAKat, Władze niemieckie, Bd. 2, Notatki ks. Wosnitzy z narady; vgl. SZYLING, Polityka okupanta, S. 187-189	Przypis nr 376, s. 120: AKDK, Władze niemieckie, vol. 2, Notatki ks. Wosnitzy z narady.
Przypis nr 385: AAKat, Tymczasowa teczka okupacyjna, Gwóźdź, sposób postępowania, S. 15	Przypis nr 450, s. 152: AKDK, Tymczasowa teczka okupacyjna, Gwóźdź, sposób postępowania., 15.
Przypis nr 386 AAKat, Generalia Personalia, Bd. 2, VH II 882/40, Strzyz do gestapo katowickiego 15.03.1940	Przypis nr 484, s. 153: AKDK, Generalia Personalia, vol. 2, VH II 882/40, Strzyz do gestapo katowickiego 15.3.1940

Przypis nr 388: AAKat, Strzyż do wikariatów generalnych diecezji: Trier, Münster, Moguncja, Berlin, Miśnia, Osnabrück, Fulda, pismo okólne 17.10.1940	Przypis nr 488, s. 154: AKDK, Strzyż do wikariatów generalnych diecezji: Trier, Münster, Moguncja, Berlin, Miśnia, Osnabrück, Fulda, pismo okólne 17.10.1940
Przypis nr 404 AAKat, Rückwanderungseelsorge, Bd. 1, Büttner do Biskupów i wikariuszy generalnych na terenie III Rzeszy (okólnik) 20.01.1941, Folge, 8; MYSZOR, <i>Stosunki Kościół–państwo</i> , S. 125-126	Przypis nr 392, s. 126: AKSDK, Rückwanderungseelsorge, Bd. 1, Büttner do Biskupów i wikariuszy generalnych na terenie III Rzeszy (okólnik) 20.01.1941, k. 8
Przypis nr 405 AAKat, Rückwanderungseelsorge, Bd. 1, Gauleiter Bracht do kurii katowickiej 19.11.1941	Przypis nr 401, s. 129: AKDK, Rückwanderungseelsorge, Bd. 1, Gauleiter Bracht do kurii katowickiej 19.11.1941
Przypis nr 407. Vgl. AAKat, Negwer do kurii katowickiej 26.09.1940, Folge, 1; AAKat, Sapięha do Strzyża 28.11.1941, Folge, 27; MYSZOR, <i>Stosunki Kościół – państwo</i> , S. 131	Przypis nr 396, s. 126: AKDK, Negwer do kurii katowickiej 26.09.1940, s. 1; Przypis nr 405, s. 130. AKDK, Sapięha do Strzyża 28.11.1941, s. 27
Przypis nr 409: AAKat, Friedhofsachen, Bd. 2, VH V 982, Bracht do prezydentów rejencji katowickiej i opolskiej 30.10. 1942; AAKat, Friedhofsachen, Bd. 2, VH V 1293/44 Bericht, Wosnitza do Bertrama 3.07.1944	Przypis. Nr 412, s. 132: AKDK, Friedhofsachen, Bd. 2, VH V 982, Bracht do prezydentów rejencji katowickiej i opolskiej 30.10.1942 Podpis pod tabelą nr 2, s. 134: AKDK, Friedhofsachen, Bd. 2, VH V 1293/44 Bericht, Wosnitza do Bertrama 3.07.1944
Przypis nr 429: AAKat, Statystyka, Bd. 2, Bericht 1942	Przypis 665, s. 207, AKDK, Statystyka, Bd. 2, Bericht 1942
Przypis nr 442: AAKat, Władze niemieckie, Bd. 1, VAI 998, Anweisung 7.09.1939	Przypis nr 597, s. 188: AKDK, Władze niemieckie, Bd. 1, VAI 998, Anweisung 7.09.1939
Przypis nr 445: APK, OPK 229, Faust do prezydentów rejencji w Katowicach i Opolu, pismo okólne 14.6.1941	Przypis nr 640, s. 200: APK, OPK 229, Faust do prezydentów rejencji w Katowicach i Opolu, pismo okólne 14.6.1941
Przypis nr 470: Verordnungsblatt des Abschnitts Oberschlesien, Chef der Zivilverwaltung, Nr. 12	Przypis nr 693, s. 214: Verordnungsblatt des Abschnitts Oberschlesien, Chef der Zivilverwaltung, Nr. 12
Przypis nr 493: BA Koblenz, J. 58/1047, Abnahme der Glocken für kriegswichtige Zwecke vom 5.12.1941, Folge12	Przypis 814, s. 240: BA Koblenz, J. 58/1047, Abnahme der Glocken für kriegswichtige Zwecke vom 5.12.1941, k. 12

Wskazuję tylko na zależność przypisów między pracą *Krieg und Nachkriegszeit in den Tagebüchern von Josef Knossalla...*, Aschendorff Verlag 2015 a pracą *Stosunki Kościół–państwo...*, Katowice 2010. Nie sprawdzałem faktycznej lub tylko fikcyjnej kwerendy w Archiwum Państwowym w Katowicach i w Koblencji, chociaż cytowane źródła informacji z tych archiwów są tożsame z odpowiednimi przypisami w pracy *Stosunki Kościół–państwo*.

Jeszcze jeden przykład nierzetelności, który można spotkać u ambitnych, ale mało pracowitych autorów. Trudno śledzić, a więc i udowodnić, w których przypadkach Autor

książki nie miał w ręku danej publikacji, chociaż powołuje się na nią jako źródło pochodzenia zdobytej informacji. Książki, nawet te najbardziej specjalistyczne, w zasadzie są dostępne w odpowiednich bibliotekach. Jednak w jednym przypadku niemożliwą rzeczą było, by ks. prof. Celary miał w ręku książkę opublikowaną w 1942 r. w Berlinie H.J. Klee, *Die bürgerliche Rechtspflege in den eingegliederten Ostgebieten*, s. 52, przypis nr 227. Identyczny przypis istnieje w pracy: Myszor, *Stosunki Kościół–państwo...*, Katowice 2010, przypisy nr 772, 774, s. 231. Zauważyć należy, że jest to książka w bibliotekach polskich w zasadzie nieosiągalna, rzadko można ją spotkać w antykwariatach polskich, a nawet niemieckich. Jest bardzo rzadko cytowana, ostatnio ktoś ją cytował w pracy: *Polish-German relations and the effects of the Second World War*, (ed.) Witold M. Góralski, Warszawa 2005. Książka ta jest w posiadaniu autora recenzji, swego czasu została odkupiona od ks. Franciszka Maronia, znanego historyka, autora wielu artykułów, które ukazały się na łamach „Śląskich Studiów Historyczno-Teologicznych”. Przy tej okazji można przytoczyć pewną anegdotę związaną z warsztatem naukowym brzęczkowickiego proboszcza. Ks. Franciszek Maroń posiadał bardzo bogatą kartotekę, w której na tysiącach fiszek odnotowywał interesujące go wszystkie informacje zdobywane w trakcie lektury prac historycznych. To pozwalało mu śledzić proces wędrowki informacji i opinii po różnych książkach. Przy okazji jednej rozmowy z nim pokazał mi „wędrowkę” mylnej informacji, której autorem był Wojciech Borowski¹ na temat przejęcia administracji diecezji katowickiej przez kard. Adolfa Bertrama po usunięciu z Katowic biskupów Adamskiego i Bieńka w lutym 1941 r. Ta informacja znalazła się, cytowana za Borowskim, w pracy skądinąd bardzo cenionego historyka J. Szilinga², następnie trafiła do opracowania Zenona Fijałkowskiego i przywoływana jest do dnia dzisiejszego przez historyków, a zwłaszcza prawników konstytucjonalistów³ na uzasadnienie wypowiedzenia przez władze komunistyczne konkordatu z 1925 r.⁴ Ks. Franciszek Maroń zajął się więc praktyką czytania i bezkrytycznego cytowania (kopiowania) z nierzetelnych opracowań i napisał bardzo ważną recenzję na temat sytuacji Kościoła katolickiego na Śląsku w czasie II wojny światowej na łamach „Śląskich Studiów Historyczno-Teologicznych”⁵. Sprostował w niej mylne informacje i wskazał na zagrożenia płynące z bezkrytycznego cytowania niepewnych autorów, w tym przypadku Borowskiego. Ten przykład często omawiam na seminarium naukowym, zniechęcając swoich uczniów do kwerendy polegającej na „chodzeniu na skrót”. Taką praktykę określa się „cytowaniem z drugiej ręki”, w omawianym przypadku jest tym bardziej naganne, że sugeruje wysiłek badawczy w docieraniu do archiwów polskich i zagranicznych. Uczestnikom seminarium naukowego tłumaczę od wielu już lat, że cytowanie dobrych opracowań innych autorów nie hańbi, a wręcz przeciwnie – wskazuje na pracowitość, zaangażowanie naukowe, odczytanie adepta nauki i umiejętność znajdowania, analizy i interpretacji źródeł. Jeśli natomiast nabieramy wątpliwości co do interpretacji danego źródła, to należy wziąć je fizycznie do ręki, zaproponować własną

¹ Wojciech Borowski, *Obowiązek niemieckiego biskupa. Duchowieństwo niemieckie i okupacja Polski 1939-1945*, Warszawa 1966.

² Jan Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945*. Tzw. *Okręgi Rzeszy: Gdańsk: Prusy-Zachodnie, Kraj Warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970.

³ Por. uwagi: J. Żurek, *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949-1956*, Warszawa–Katowice 2009, s. 42.

⁴ Zenon Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.

⁵ Franciszek Maroń, *J. Sziling, Polityka okupanta hitlerowskiego...*, (recenzja), SSHT 5 (1972), s. 326-341.

wersję i dopiero wtedy podpisać swoim nazwiskiem, dodając przy tym odnośnik **por.** (fragment omawianego dzieła) do miejsca kwerendy.

Ks. Jerzy Myszor

PS Nie zajmowałem się analizą tworzenia przypisów i stopniem ich zależności z pracami innych autorów, gdyż szybko straciłem cierpliwość przy odkrywaniu tak lekceważącego i bezceremonialnego traktowania rzemiosła naukowego ze strony autora omawianej publikacji.

Od Redakcji: Ks. prof. Jerzy Myszor, autor powyższej recenzji, zgłasza poważne zastrzeżenia pod adresem autora książki, ks. prof. Ireneusza Celarego. W związku z tym poprosiliśmy tego ostatniego o ustosunkowanie się do tekstu zgłoszonego do Redakcji. Decyzja o przekazaniu tekstu recenzji przez Redakcję ks. prof. Celaremu oraz o opublikowaniu obu tekstów równocześnie zapadła po udzieleniu wyraźnej zgody przez ks. prof. Myszora.

W odpowiedzi na recenzję Księdza Profesora (za którą dziękuję), dotyczącą strony formalnej mojej książki pt. *Krieg und Nachkriegszeit in den Tagebüchern von Josef Knossalla (1878-1951)*, wyjaśniam, że w opisie bibliograficznym źródeł i dzieł, do których się w niej odwołuję – mogę to potwierdzić w zachowanych na dysku komputera fragmentach tekstu roboczego – zastosowałem następujące rodzaje odsyłaczy (w j. niemieckim – „Vgl.”): „Por.” – w przypadku, gdy parafrazowałem lub streszczałem myśl danego autora, i „Zob” – gdy odsyłałem do innej pozycji, w celu pogłębienia treści przedstawionych w tekście właściwym. W trakcie ostatecznej korekty wydawniczej ten sposób cytowania został zmieniony (podobnie jak i wykaz skrótów). Ubolewam nad tym szczerze i serdecznie, że w pośpiechu nie sprawdziłem tego dokładnie. Nie usprawiedliwia to jednak ostatecznie, jak rozumiem, sposobu cytowania niektórych materiałów źródłowych, gdzie powinna być zastosowana formuła: „Cyt. za” (np. Cyt. za: J. Myszor, *Stosunki Kościół–państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939-1945*, Katowice 1995, s. itd.). Za ten sposób wykorzystania opracowania przepraszam jego Autora. Choć też warto podkreślić, że myśli/tezy, które zaczerpnąłem z wymienionej wyżej publikacji Księdza Profesora, nie są dosłownymi przytoczeniami, lecz ich parafrazami.

Ks. Ireneusz Celary

W *post scriptum* chciałbym przedstawić kilka uwag odnośnie do recenzji Księdza Profesora:

1. „Wpadła mi do ręki” – należy to rozumieć, że „została mi подарowana przez autora”.
2. Nie byłem uczestnikiem prowadzonych przez Księdza Profesora seminariów naukowych z historii Kościoła, stąd prawdopodobnie moje braki warsztatowe.
3. Jestem wdzięczny Księdzu Profesorowi za krytyczne uwagi!